

UTICAJ OBRAZOVANJA NA KORIŠĆENJE VREMENA KOD STARIJEG STANOVNIŠTVA U SRBIJI

Ankica ŠOBOT*

Cilj ovog rada je da sagleda uticaj obrazovnog nivoa na način korišćenja vremena kod starijih lica u Srbiji polazeći od važnosti ovog faktora za poboljšanje kvaliteta života u starosti. Kao izvor podataka uzeti su rezultati Ankete o korišćenju vremena. Analizirani su plaćeni i neplaćeni poslovi, kao i aktivnosti slobodnog vremena, putem sledećih pokazatelja: prosečno vreme provedeno u njima, zastupljenost lica koja su obavljala izabrane aktivnosti i vreme trajanja nekih od njih.

Korišćenje vremena lica starijih od 55 godina sagledava se s obzirom na postignuti obrazovni nivo. Nije uočena suštinski drugačija slika između lica različitih obrazovnih nivoa uprkos tome što su visoko obrazovani bili zadovoljniji sopstvenim zdravljem. Pasivno korišćenje slobodnog vremena preovladava i kod žena i kod muškaraca, mada se faktor visokog obrazovanja pokazao kao povoljniji okvir korišćenja vremena. Visoko obrazovane žene su imale više slobodnog vremena, više su bile posvećene druženju, zabavi i kulturi, volonterskom radu, a one koje su imale 65 ili više godina bile su češće angažovane na obavljanju plaćenih poslova nego žene srednjeg i nižeg obrazovnog nivoa.

Analiza uobičajenog dana starijih lica ne uliva optimizam. Takođe, ne može se govoriti o presudnom uticaju obrazovanja na prihvaćenost i raširenost koncepta aktivnog starenja. Pored dobrog zdravlja i vitalnosti, neophodni su i pozitivni impulsi koji se tiču socio-ekonomskih uslova, ali i navika u pogledu prihvaćenosti pojedinih oblika ponašanja. Lica koja nisu dostigla srednji nivo obrazovanja predstavljaju posebno osetljivu grupu kada je reč o mogućnosti realizacije ovog koncepta.

Ključne reči: starije osobe, obrazovanje, rod, korišćenje vremena, slobodno vreme

Uvod

Intenzivno populaciono starenje, jedno od najvažnijih demografskih obeležja razvijenog dela sveta, kao važne nameće teme o stanovništvu koje se nalazi u tzv. trećem životnom dobu. Razlozi se, na jednoj strani, nalaze u potrebi prevazilaženja negativnih efekata koji se ispoljavaju na populacioni i društveni razvoj, a na drugoj, u potrebi podizanja kvaliteta života starije populacije. Porast udela stanovništva starosti 65 ili više godina i porast prosečne dužine života, usloveli su konceptualne promene

* Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

u demografskom sagledavanju ovog procesa. One se tiču drugačijeg pristupa, koji podrazumeva uvažavanje potencijala starijih osoba. Lica koja su se krajem 20. veka približavala ulasku u starački kontingent bila su vitalnija nego što je to bio slučaj sa ranijim generacijama, što je rezultiralo redefinisanjem starosti i starenja (Devedžić, Stojilković, 2012). Na jednoj strani se govori o pomeranju granice za ulazak u starost, a na drugoj fokus se stavlja na posmatranje preostalih godina života.

Koncept aktivnog starenja, kao najoptimalnija opcija iz ugla pojedinca, ali i društvene zajednice, definiše standarde načina i kvaliteta života u skladu sa pozitivnim tendencijama u pogledu zdravlja i dužine života u starosti. Starenje kao neminovni biološki proces nosi niz promena na individualnom nivou, ali nisu nužne negativne implikacije, kao što su potpuna isključenost iz sfere rada i društvenog angažovanja, pad ili prestanak komunikacije i osamljenost. Aktivno starenje znači porast udela starijih lica dobrog zdravstvenog stanja, uključenih u društvo, ostvarenih u smislu posla i društvene angažovanosti, ojačanih u svojoj nezavisnosti i u angažovanju kao građana (UNECE, 2015a). Otuda, ne bi trebalo da postoji dilema u vezi sa prihvatanjem modela aktivnog starenja kao stila života i kao društvene norme.

U nameri da se što preciznije sagleda realizacija ovog koncepta i rasvetle oblasti koje je potrebno unaprediti, konstruisan je indeks aktivnog starenja, kao sintetički pokazatelj. On uključuje zaposlenost, učestvovanje u društvu, nezavisnost, sigurnost i zdravlje. Pored toga, indeksom se mere kapaciteti unutar okruženja i individualne mogućnosti s obzirom na faktore koji mogu olakšati ili otežati aktivno starenje.¹

Analiza stanja i perspektiva aktivnog starenja usmerena je ne samo na stanovništvo koje pripada staračkom kontingentu, već i na onaj deo populacije koji se približava definisanoj starosnoj granici. Aktivnost i zdravstveno stanje stanovništva predstavljaju dve važne dimenzije. Pored radnog angažovanja, posmatra se angažovanost unutar porodice i u široj društvenoj zajednici. Važnost faktora zdravlja sadržana je u nezavisnosti, sigurnosti življenja, dužini života starijih lica, mentalnom zdravlju, kao i u mogućnostima radnog i svih drugih oblika angažovanja.

Usled neraspologanja svim neophodnim indikatorima, do sada nije računat indeks aktivnog starenja za Srbiju. Ipak, prisutnost ovog koncepta starenja u našoj populaciji moguće je razmatrati putem analize dostupnih pokazatelja, kao i empirijskim istraživanjima koja su usmerena na život starijih osoba.

¹ Detaljnije o indeksu aktivnog starenja videti u: UNECE (2015a).

Već sama činjenica o zaostajanju u pogledu prosečne dužine života u starosti u odnosu na većinu evropskih država (Šobot, 2014) upućuje na nepovoljne okolnosti u kojima žive starija lica u Srbiji. Mogućnost realizacije i rasprostranjenost koncepta aktivnog starenja određeni su raznovrsnim uticajima u čijoj osnovi su i ograničenja socijalne prirode. U tom smislu govori se o nepovoljnim socio-ekonomskim uslovima (Mijatović, 2003; Satarić i dr, 2009; Rašević, Mijatović, 2004), ali i o uticaju kulturnih normi koje su u osnovi stereotipa i predrasuda o starosti i starijima (Rašević, 2014).

Način na koji starija lica koriste vreme velikim delom je određen promenama koje se tiču ekonomske aktivnosti i zdravstvenog stanja, ali uočene su i značajnije razlike među evropskim državama kada je reč o vremenu posvećenom pojedinim aktivnostima (Gauthier, Smeeding, 2003). Cilj ovog rada jeste da se pruži što konkretnija i obuhvatnija slika o preovlađujućem modelu života starijih lica u Srbiji, analizirajući ga iz ugla koncepta aktivnog starenja. Izvor podataka u tom smislu jeste nedavna *Anketa o korišćenju vremena*, koju je sproveo Republički zavod za statistiku. Putem ovog istraživanja moguće je sagledati preraspodelu vremena, aktivnosti i vreme provedeno u svakoj od njih.

Specifičan doprinos ovog rada nalazi se u nameri da se korišćenje vremena starijih lica u Srbiji sagleda iz ugla postignutog obrazovnog nivoa, kao moguće tačke diferenciranosti. Ovaj pristup utemeljenje ima u istraživanjima koja ukazuju na vezu između obrazovanja i nekih aspekata aktivnog starenja. Obrazovanje je jedan od faktora koji utiču na zdravlje i vitalnost sredovečnog i starijeg stanovništva (Baker et al., 2011; Montez, Hayward, 2014; Hayward et al., 2015). S obzirom na to da vrsta posla predstavlja jedan od faktora ponašanja u pogledu obavljanja plaćenih poslova i nakon odlaska u penziju (Fleischmann et al., 2013), moguće je govoriti o važnosti obrazovanja za ekonomsku aktivnost starijih lica. Takođe, u konceptu aktivnog starenja, kontinuirano obrazovanje predstavlja pokazatelj potencijala za njegovu realizaciju (UNECE, 2015a).

Sagledavanje postignutog nivoa obrazovanja ima za cilj da utvrdi da li viši obrazovni nivo predstavlja i optimalniju okolnost za aktivno starenje. U tom smislu relevantni su odgovori na sledeća pitanja: Da li visoko obrazovanje u većoj meri implicira duže i intenzivnije radno angažovanje? Da li visokoobrazovani slobodno vreme provode aktivnije nego drugi? Da li je među visokoobrazovanim ispitanicima blaža rodna razlika u korišćenju vremena i prisutnosti ponašanja u prilog aktivnog starenja? Da li su u tom pogledu visokoobrazovane žene u boljoj poziciji u odnosu na žene drugih obrazovnih nivoa?

Obrazovanje kao okvir aktivnog starenja

S obzirom na fokus ovog rada, u prvom koraku biće sagledane tendencije aktivnog starenja u odnosu na udeo lica visokog obrazovanja. U pogledu indeksa aktivnog starenja, prvih deset od ukupno dvadeset osam država članica Evropske unije (EU-28) u 2014. imalo je najveće udele visokoobrazovanih među licima starosti 50 ili više godina,² dok je u državama koje su se nalazile na začelju ove liste njihov udeo bio čak i do četiri puta manji (UNECE, 2015b).³ Udeo visokoobrazovanih je bio visok u Luksemburgu,⁴ državi koja je, pored Italije, imala najveći porast indeksa aktivnog starenja između 2010. i 2014. godine, a na kraju tog perioda je bila na osmom mestu u EU-28. U domenu nezavisnosti i sigurnosti življenja, Luksemburg je bio na šestom, a u pogledu kapaciteta aktivnog starenja na trećem mestu.

Dok ove činjenice upućuju na važnost obrazovanja kao dimenzije aktivnog starenja, dotle neke druge govore o tome da se u pojedinim sferama mogu postići povoljnije pozicije i pored nižih udela lica sa visokim obrazovanjem, ali i o tome da ono nije dovoljan uslov za povoljno pozicioniranje. Italija je bila visoko rangirana u pogledu "učestvovanja u društvu" iako je u odnosu na Luksemburg imala blizu tri puta manji udeo lica sa fakultetskim diplomama.⁵ Suprotno, Estonija je 2011/2012 imala najveći udeo visokoobrazovanih među stanovništvom starosti 50 ili više godina (34%), ali njena relativno visoka pozicija u pogledu aktivnog starenja bila je pre svega posledica visoke zaposlenosti stanovništva starosti 55 ili više godina. U pogledu ostalih sfera aktivnog starenja, ova država je bila vrlo nisko pozicionirana (UNECE, 2015b).

Moguće je da ni u jednom od ova dva slučaja visoko obrazovanje nije imalo uticaj, već da su uočene karakteristike aktivnog starenja posledica nekih drugih faktora. Učestvovanje u društvu pored volontiranja i političkog angažovanja podrazumeva i brigu o deci ili o starijim osobama, pa je moguće da je rasprostranjenost tih aktivnosti imala bitniji uticaj na pozicioniranje Italije u ovoj oblasti. U slučaju visokog indeksa zaposlenosti, može se govoriti o uticaju socio-ekonomskih uslova života i o nužnosti radnog angažovanja starijih lica radi socijalne sigurnosti i

² Udele visokoobrazovanih u ovim državama kretali su se između 23% u Švedskoj, Danskoj, Holandiji (prva tri mesta) do čak 34% u Estoniji (deseto mesto) (UNECE, 2015b).

³ Najmanja zastupljenost visokoobrazovanih u populaciji starijih od 50 godina bila je u Rumuniji (8%), a najveća u Mađarskoj (16%) i Bugarskoj (18%) (UNECE, 2015b).

⁴ U Luksemburgu je četvrtina starijih od 50 godina bila visokoobrazovana (UNECE, 2015b).

⁵ U Italiji je bilo svega oko 9% visokoobrazovanih starijih od 50 godina (UNECE, 2015b).

životnog standarda domaćinstva. To bi se moglo reći za Estoniju, jer pripada grupi zemalja sa nižim BDP per capita.

Šta kažu istraživanja o vezi između obrazovnog nivoa i aktivnog starenja? Interesovanje u ovom pogledu usmereno je na saznanja koja se tiču ekonomske aktivnosti i zdravlja.

Iskustva država u kojima je početkom 21. veka bila jasna tendencija duže radne angažovanosti starijih lica govore da je to bilo najčešće obeležje onih koji su imali najpovoljnije obrazovne, ekonomske i zdravstvene odrednice, a motivi takvog ponašanja bili su psihološki i socijalni, za razliku od nižih socijalnih slojeva čiji su razlozi bili materijalne prirode (Rašević, Mijatović, 2004). Iz ovog ugla, visoko obrazovanje predstavlja najpovoljniju okolnost realizacije ekonomske aktivnosti starijih lica. Međutim, uticaj obrazovnog nivoa na dužinu radnog angažovanja nije jednoobrazan i posredovan je i nekim drugim faktorima.

Visoko obrazovanje može da bude jedan od preduslova kasnijeg penzionisanja, jer redukuje raniji odlazak u penziju zbog oštećenja ili nekih zdravstvenih problema, s obzirom da implicira obavljanje poslova koji ne nose ovu vrstu rizika (Blekesaune, Solem, 2005). Ipak, rano penzionisanje uslovljeno je osobinama penzionog sistema, što za posledicu može imati različit efekat visokog obrazovanja na dužinu ekonomske aktivnosti (Schils, 2008). U Velikoj Britaniji, državi u kojoj je razvijen privatni penzioni fond, visoko obrazovanje i visoke zarade povećavaju verovatnoću ranijeg odlaska u penziju kada je reč o ovom vidu penzionisanja. Pored toga, uticaj obrazovanja na dužinu radne angažovanosti posredovan je karakteristikama posla, individualnim osobenostima, visinom zarada i socijalnom sigurnošću. Institucionalna rešenja mogu imati negativne implikacije u pogledu odlaganja odlaska u penziju, a kao njihov efekat moguća je i inverzna povezanost između obrazovnog nivoa i dužine radnog angažovanja (Fleischmann et al., 2013).

Anketa o zdravlju, starenju i penzionisanju u Evropi (SHARE) potvrdila je uticaj obrazovnog nivoa na određene zdravstvene ishode, s tim što naglašenost ove veze zavisi od socijalne politike i društvene jednakosti (Averdano et al., 2009). Niži obrazovni nivo i manje godina provedenih u školovanju povezani su sa većim stopama urušavanja zdravlja, kao i sa pojavom hroničnih bolesti i ograničene aktivnosti. Pogodnosti višeg obrazovanja potvrđene su kroz poboljšanje zdravstvenog stanja visoko-obrazovanih lica koja su se više godina suočavala sa nekom bolešću u onim evropskim državama blagostanja u kojima je izraženija društvena nejednakost i u kojima socijalna i zdravstvena politika nisu "darežljive" kao u skandinavskim zemljama.

Povoljnije obrazovne karakteristike mogu u određenoj meri da ublaže neke eventualne negativne efekte nižeg društvenog položaja. Lica koja

potiču iz porodica nižeg socijalnog statusa i lošijih uslova života u detinjstvu imaju manji rizik od oboljevanja ukoliko su stekli visoko obrazovanje, u odnosu na one sličnog socijalnog porekla ali nižeg obrazovnog nivoa (Monetz, Hayward, 2014). Ipak, među visoko-obrazovanim licima postoji razlika u pogledu zdravstvenih posledica koje utiču na mogućnost aktivnog starenja i na dužinu života. Ona proističe iz različitosti uslova u kojima su odrastali, a koji su proizveli implikacije bitne za njihovo zdravlje u svim fazama života.

Polazeći od rezultata brojnih istraživanja koja govore o značajnoj pozitivnoj vezi između formalnog obrazovanja i zdravlja, posmatranu kroz izloženost rizičnim oblicima ponašanja i efekte na morbiditet i mortalitet, ističe se važnost obrazovanja iz perspektive njegovog kognitivnog uticaja (Baker et al., 2011). Bolje saznanje veštine, koje nisu samo posledica urođenog već korespondiraju sa višim nivoom obrazovanja, smatraju se ključnim za odluke koje se tiču zdravlja. Relevantne su za dobru informisanost o rizicima bolesti i za usvajanje preventivnih strategija tokom života.

S obzirom na uticaj tehnoloških dostignuća na unapređenje zdravlja, visoko obrazovanje dobija na važnosti, jer je ono najpovoljniji okvir za raspolaganje validnim saznanjima o zdravom stilu života, za pristup bolje plaćenim poslovima, za relacije i mreže koje je moguće razvijati putem savremene tehnologije (Hayward et al., 2015). Tehnološke inovacije omogućavaju da se putem socijalnih mreža visokoobrazovana lica međusobno upoznaju i informišu o novim tehnologijama vezanim za zdravlje, a velika je verovatnoća da imaju socio-ekonomski status (dobar posao, pokriven zdravstvenim osiguranjem, visokim dohotkom, individualno i porodično blagostanje) koji ih stavlja u najpovoljniju poziciju da potencijalno skupe inovacije stave u funkciju unapređenja svog zdravlja i dužeg života. Međutim, visokoobrazovani su društveno heterogena grupa, pa otuda mogu da budu u različitim pozicijama u pogledu mogućnosti da obrazovanje iskoriste za unapređenje zdravlja i dužine života. Jedan od vidova društvene nejednakosti, relevantan sa stanovišta korišćenja dostignutog obrazovnog nivoa za unapređenje zdravlja, jeste i rodna diferenciranost. U tom smislu, ukazuje se na specifičnost rodni uloga, na osobenost pozicija s obzirom na postignuto obrazovanje, ali i na različitost društvenog položaja žena i muškaraca. Takođe, upućuje se i na potrebu rasvetljavanja obrazovnih specifičnosti lica sa visokim obrazovanjem, kao i na potpunije razmatranje društvenih uslova u kojima se realizuje uticaj obrazovanja na kvalitet i dužinu života.

Korišćenje vremena starijih osoba u Srbiji

Gotovo 40% ispitanika *Ankete o korišćenju vremena u Republici Srbiji 2010/2011.* pripadalo je licima koja su imala 55 ili više godina (1.791 osoba).⁶ U starosnoj grupi 55-64 godine bilo je 879, a u grupi starih 65 ili više godina 912 ispitanika. Komparativna analiza ove dve grupe omogućava da se ublaži uticaj generacijske heterogenosti sadržane u različitostima koje se tiču ekonomske aktivnosti, kao i onih u pogledu normi koje determinišu stavove i životne stilove. Pored toga, ovaj pristup omogućava uočavanje razlika koje bi mogle da označe eventualne promene u pogledu ponašanja, što je bitno sa stanovišta daljih tendencija aktivnog starenja.

Kod starijih lica, analiza korišćenja vremena usmerena je na obavljanje poslova i na aktivnosti slobodnog vremena, putem tri mere istraživanja. Prva se odnosi na prosečno vreme, druga na zastupljenost lica koja su obavljala izabrane aktivnosti, a treća na njihovo trajanje. Time se dobija uvid u uobičajeni dan ispitanika.

Polazeći od važnosti nivoa obrazovanja za zdravlje, obavljanje poslova, kao i za angažovanje unutar porodice i u široj društvenoj zajednici, postignuti nivo obrazovanja je razmatran kao faktor diferenciranosti u korišćenju vremena starijih lica u Srbiji. Otuda se posebnom obradom podataka prikupljenih anketom izdvojeni podaci o korišćenju vremena ispitanika starosti 65 ili više godina odnosno 55-64 godine prema stepenu školske spreme. Polazana pretpostavka je da među licima različitog obrazovnog nivoa postoji razlika u načinu korišćenja vremena. Očekuje se da oni sa najvišim kvalifikacijama aktivnije od drugih provode vreme i da je kod njih najizraženija prisutnost elemenata aktivnog starenja. Takođe, pretpostavljeno je da kod muškaraca postoji veća prisutnost aktivnosti koje idu u prilog aktivnog starenja nego što je to slučaj kod žena, ali da je kod visokoobrazovanih rodna razlika najblaža.

Obavljanje plaćenih i neplaćenih poslova

S obzirom na to da ekonomska aktivnost i radno angažovanje opadaju ili u potpunosti prestaju nakon definisanih uslova za sticanje prava na penziju, između ispitanika koji pripadaju staračkom kontingentu i onih koji su na njegovom pragu, postoji značajna diferenciranost u pogledu angažovanja u plaćenim poslovima.

⁶ Anketom o korišćenju vremena, koju je, u skladu sa preporukama *Harmonized European Time Use Survey* (HETUS), sproveo Republički zavod za statistiku u periodu od 15. februara 2010. do kraja februara 2011, obuhvaćeno je 1.866 domaćinstava u Srbiji, odnosno 4.495 lica starosti 15 ili više godina. Detaljniji pregled metodološkog pristupa videti u: Đoković-Papić, Stojanović (2012).

Ispitanici starosti 65 ili više godina u plaćenim poslovima su provodili manje od jednog, a u neplaćenim oko četiri sata (Đoković-Papić, Stojanović, 2014). Posebna analiza pokazuje da je svega 128 ili 14,0% ispitanika ovog životnog doba obavljalo neki od plaćenih poslova. Čak 81,3% je imalo osnovno ili niže, a svega 7% visoko obrazovanje. Evidentna je dominacija zanimanja koja se tiču poljoprivredne delatnosti (84,4%), dok je tek 3,9% obavljalo neki posao koji je bio vezan za visoke stručne kvalifikacije, a 3,1% neke od uslužnih poslova ili trgovine.

U plaćenim poslovima, muškarci starosti 65 ili više godina provodili su oko jedan sat, a žene pola sata. U ovoj vrsti aktivnosti učestvovalo je nešto više od jedne petine muškaraca i svaka sedma žena. Dok je čak 93,2% žena koje su obavljale plaćene poslove imalo osnovno obrazovanje, kod muškaraca su jednu petinu činili oni koji su imali srednje, a 8,8% oni sa diplomama visokih škola ili fakulteta. Kod žena je udeo onih koje su imale visoko obrazovanje (4,6%) bio dva puta veći u odnosu na one sa srednjom školskom spremom.

Kada je reč o obavljanju plaćenih poslova, diferenciranost prema obrazovanju postojala je i kod lica starosti 55-64 godine. Lica sa visokim obrazovanjem su nešto ređe nego oni sa osnovnim obavljali plaćeni posao (35,7% prema 40,9%), ali su duže bili angažovani u njima (sedam i po u odnosu na šest sati). Rodna razlika je bila najintenzivnija u slučaju lica sa srednjim nivoom obrazovanja, izražena kroz gotovo tri puta češće obavljanje plaćenih poslova od strane muškaraca (44,6%). Međutim, rodna razlika u trajanju angažovanja na obavljanju plaćenih poslova bila je najizraženija kod lica sa osnovnom školom. Žene ovog obrazovnog nivoa su provodile nepunih pet, a muškarci nešto više od sedam sati. Najmanje je izražena razlika između muškaraca i žena starosti 55-64 godine sa srednjim i visokim obrazovanjem u plaćenim poslovima, koji su provodili nešto više od sedam odnosno sedam i po sati.

Gotovo da nije postojala razlika u zastupljenosti žena starosti 55-64 godine sa najnižim i onih sa najvišim obrazovnim nivoom, koje su obavljale plaćene poslove (po jedna trećina u obe kategorije). Međutim, postojala je razlika u vremenu angažovanja. Visokoobrazovane žene provodile su sedam i po sati u plaćenim poslovima, odnosno gotovo tri sata duže od žena sa osnovnim ili nižim obrazovanjem.

Nasuprot tome, u muškoj populaciji starosti 55-64 godine bila je jasno naglašena razlika u udelu onih koji su obavljali plaćene poslove, s obzirom na nivo obrazovanja. Muškarci sa osnovnom školom ili nižim obrazovnim nivoom češće su obavljali plaćene poslove (51,4%) nego oni sa visokim obrazovanjem (35,7%).

Obavljanje neplaćenih poslova, pored tradicionalno pratećih ženskih aktivnosti, podrazumeva sveukupnu brigu o domaćinstvu i njegovo

potpuno održavanje. Među ispitanicima starosti 55-64 godine, najviše vremena u ovim aktivnostima provodili su oni sa osnovnim obrazovanjem (pet sati i petnaest minuta). Žene sa najslabijim obrazovnim kvalifikacijama provodile su šest sati, što je bilo gotovo jedan sat više u odnosu na one sa visokim i nešto više od dvadeset minuta u odnosu na one sa srednjim obrazovanjem. U muškoj populaciji razlika prema obrazovnom nivou je bila manje izražena. Oni sa osnovnom školom provodili su nešto više od tri i po sata, a oni sa srednjom i fakultetom oko tri sata u obavljanju neplaćenih poslova.

Gotovo sve žene, bez obzira na obrazovne kvalifikacije, obavljale su aktivnosti vezane za domaćinstvo. Međutim, udeo muškaraca je bio različit s obzirom na obrazovno postignuće. Oni koji su imali osnovno ili niže obrazovanje u manjoj meri su učestvovali u ovim aktivnostima (75,8%), od onih sa srednjim i visokim obrazovanjem (85,4% i 83,6%).

Kako provode slobodno vreme?

Razlike u dužini vremena provedenog u slobodnim aktivnostima između polova i lica različitog obrazovnog nivoa, koje su uočene kod ispitanika starih 65 ili više godina (Đoković-Papić, Stojanović, 2014), gotovo na isti način su prisutne i među licima starosti 55-64 godine. Najviše slobodnog vremena imala su visokoobrazovana lica (šest sati i četrdeset pet minuta), a najmanje oni sa osnovnim obrazovanjem (pet i po sati).

Takođe, ni način na koji su provodili slobodno vreme nije se suštinski razlikovao između ove dve grupe ispitanika (tabela 1). Centralno mesto pripadalo je gledanju televizije ili filmova na video i DVD uređajima, pa zatim odmoru. U odnosu na ispitanike starosti 65 ili više godina, oni u grupi 55-64 godine nešto manje vremena su provodili u gledanju televizije, filmova i u odmoru, a više u pružanju neformalne pomoći, radu na računaru, čitanju i u posetama, dok u pogledu vremena koje su provodili u šetnji i u druženju sa porodicom nije postojala bitnija razlika između dve grupe. Najuočljiviji vid putovanja odnosio se na druženja, posete i odlaske u bioskop, pozorište i slično. Pored ovih, korišćenje slobodnog vremena odlikovalo se prilično slabom zastupljenošću još nekih aktivnosti, koje su važne iz ugla aktivnog starenja.

Najčešća aktivnost pružanja neformalne pomoći nekom drugom domaćinstvu bila je čuvanje dece. Lica starosti 65 ili više godina nešto ređe su bila aktivna na ovaj način (4,2%) nego oni koji su pripadali starosnoj grupi 55-64 godine (6,7%).

Društveno angažovanje i posećivanje sastanaka uglavnom se svodilo na religiozne aktivnosti, a udeli su bili niski kod ispitanika obe starosne

Tabela 1. Prosečno vreme (u minutima) provedeno u obavljanju uobičajenih aktivnosti slobodnog vremena – ispitanici starosti 55-64 i 65 ili više godina prema obrazovanju i polu, Srbija, 2010/2011.												
Ispitanici stari 55-64 godine												
	Ukupno			Osnovno obrazovanje			Srednje obrazovanje			Visoko obrazovanje		
	ukupno	žene	muškarci	ukupno	žene	muškarci	ukupno	žene	muškarci	ukupno	žene	muškarci
Neformalna pomoć drugom domaćinstvu	18,7	20,0	17,3	12,8	11,5	14,8	20,4	23,9	17,6	26,5	31,3	20,9
Druženje sa porodicom	7,1	6,5	7,7	4,5	4,1	5,2	8,5	7,8	9,1	8,4	9,4	7,3
Odlasci u posetu i primanje posete	28,2	28,9	27,3	30,0	32,1	26,5	25,2	24,3	26,0	33,3	32,9	33,8
Odmaranje i slobodno vreme	36,4	31,7	41,6	46,0	38,8	58,1	32,8	30,2	34,9	26,4	17,4	36,7
Setanje i planinarenje	17,1	16,0	18,3	11,5	9,4	15,1	19,0	19,8	18,3	23,5	22,9	24,2
Rad na kompjuteru	4,6	3,1	6,2	0,0	0,0	0,0	5,9	5,2	6,5	10,6	5,5	16,5
Čitanje	20,3	18,1	22,7	7,5	6,8	8,7	22,9	23,1	22,8	40,2	34,3	47,0
Čitanje časopisa	12,0	9,1	15,2	5,0	3,7	7,2	14,9	11,8	17,5	18,3	16,0	21,1
Čitanje knjiga	7,6	8,1	7,0	2,3	2,8	1,5	7,0	9,8	4,7	21,1	17,4	25,4
Gledanje tv-a, videa ili DVD-a	188,5	173,8	204,7	181,6	169,0	202,4	201,3	194,9	206,6	163,6	130,5	201,8
Putovanja u vezi sa društvenim životom	11,8	11,5	12,1	10,2	9,6	11,3	12,1	11,4	12,6	14,5	16,9	11,7
Ispitanici stari 65 ili više godina												
Neformalna pomoć drugom domaćinstvu	7,1	10,5	8,7	5,5	5,5	5,5	9,2	11,6	10,6	18,7	23,4	21,9
Druženje sa porodicom	6,8	10,5	8,5	7,8	12,8	9,6	4,4	7,5	6,3	3,9	11,4	9,0
Odlasci u posetu i primanje posete	33,6	28,3	31,1	35,3	30,8	33,7	31,3	26,5	28,4	23,2	25,6	24,8
Odmaranje i slobodno vreme	61,0	62,5	61,7	68,4	72,8	70,0	46,3	59,9	54,6	30,2	37,7	35,3
Setanje i planinarenje	17,1	26,7	21,6	12,8	19,3	15,2	28,5	28,9	28,8	25,2	43,6	37,9
Rad na kompjuteru	0,5	1,4	0,9	0,0	0,0	0,0	0,2	1,4	0,9	7,2	5,5	6,0
Čitanje	16,0	28,4	21,8	8,3	12,7	9,9	22,5	34,5	29,8	83,0	60,3	67,4
Čitanje časopisa	9,6	22,6	15,7	5,1	11,5	7,4	15,3	31,0	24,8	40,8	34,5	36,5
Čitanje knjiga	5,0	5,0	5,0	1,3	1,3	1,2	4,8	7,0	3,4	27,4	42,2	20,7
Gledanje tv-a, videa ili DVD-a	202,5	224,8	213,0	197,2	208,9	201,5	221,5	248,4	237,8	192,8	209,9	204,5
Putovanja u vezi sa društvenim životom	9,7	12,7	11,1	9,9	13,8	11,3	9,8	10,3	10,1	6,8	15,7	12,9

Izvor: Istraživanje o korišćenju vremena 2010/2011, Republički zavod za statistiku.

grupe. Oni koji su pripadali staračkom kontingentu bili su neznatno češće uključeni u ove aktivnosti (2,9%) nego ispitanici starosti 55-64 godine (2,2%).

Volonterski rad, zabava i kulutra, umetnost i hobi, fitnes ili gimnastika bili su gotovo zanemarene aktivnosti. Kod obe grupe ispitanika, udeli aktivnih na ove načine kretali su se od blizu dva do manje od jednog procenta. Najzastupljenija je bila rekreacija, nešto češće kod onih koji su imali 55-64 godine (1,7%) nego u starijoj grupi ispitanika (1,1%).

Visokoobrazovani su manje vremena od ostalih provodili u odmoru, a više u šetnji, čitanju, neformalnoj pomoći drugom domaćinstvu (tabela 1). Najznačajnije razlike prema nivou obrazovanja bile su u vremenu provedenom u čitanju i u korišćenju kompjutera. Kod ispitanika starosti 55-64 godine, diferenciranost je bila blaža nego kod starih 65 ili više godina, ali je ipak bila intenzivna. Visokoobrazovani su, u proseku, provodili gotovo dva puta više vremena u čitanju (knjige i časopisi) nego lica srednjeg nivoa obrazovanja, a čak pet puta više u odnosu na one sa nižim obrazovnim kvalifikacijama. Radu na kompjuteru je čak i kod visokoobrazovanih pripadalo malo vremena, ali to je bilo gotovo dva puta više nego kod onih sa srednjim obrazovanjem.

Aktivnosti slobodnog vremena nisu bile prisutne u istoj meri, s obzirom na postignuti obrazovni nivo (tabela 2). Posle gledanja televizije i filmova, druga najčešća aktivnost visokoobrazovanih bila je čitanje knjiga ili časopisa, ali značajno manje prisutna u odnosu na prvu. Visokoobrazovana lica su češće od drugih čitali, šetali, pomagali drugom domaćinstvu i družili se sa porodicom. Kod ispitanika osnovnog i srednjeg nivoa obrazovanja drugo mesto je pripadalo pasivnom odmoru, a posete su bile nešto češći vid slobodnog vremena nego kod visokoobrazovanih.

Učestvovanje u religioznim aktivnostima, kao vid društvenog angažovanja, odlikovao je lica srednjeg i osnovnog nivoa obrazovanja (3,4% i 2,9%) kod ispitanika starosti 65 ili više godina, odnosno visokog i srednjeg obrazovanja (3,8% i 2,5%) kod starih 55-64 godine.

Rekreacija je bila obeležje visokoobrazovanih (4,6%), a volontiranje srednje obrazovanih ispitanika (1,5%) starosti 65 ili više godina. Poseti- vanje bioskopa, pozorišta, izložbi ili sportskih događaja registrovani su kod ispitanika srednjeg i visokog obrazovanja (1,3% i 1,1%), a bavljenje umetnošću i hobijima kod visokoobrazovanih (1,1%).

Kod ispitanika starosti 55-64 godine, bavljenje umetnošću ili hobijima, kao i volontiranje, bili su prisutni samo kod visokoobrazovanih (2,6% i 1,6%). Fizičko vežbanje je obeležavalo slobodno vreme i onih sa visokim i onih sa srednjim nivoom obrazovanja (2,7% i 2,2%), dok aktivnosti

zabave i kulture (odlasci u bioskope, pozorišta, na izložbe, sportske događaje i sl.) nisu bile registrovane kao uobičajeni deo slobodnog vremena ispitanika ove starosne grupe.

Obrazovanje je jednim delom imalo uticaja na razlike u korišćenju slobodnog vremena između žena i muškaraca, ne narušavajući opšti obrazac rodnih uloga. Kao što je kod ispitanika starosti 65 ili više godina uočeno da su muškarci imali više slobodnog vremena nego žene (Đoković-Papić, Stojanović, 2014), isto važi za stare 55-64 godine. I u ovoj grupi, muškarci sa visokim obrazovanjem imali su najviše slobodnog vremena (sedam i po sati), pa je rodna razlika bila najizraženija među ispitanicima ovog obrazovnog nivoa. Visokoobrazovane žene starosti 55-64 godine imale su sat i po manje vremena u odnosu na muškarce, ali su najmanje vremena za slobodne aktivnosti imale žene sa osnovnim obrazovanjem (oko pet sati).

Visokoobrazovani ispitanici obe starosne grupe nisu se bitnije međusobno razlikovali u pogledu rodnih obrazaca korišćenja slobodnog vremena (tabela 2). Muškarci su češće od žena vreme provodili u odmoru, dok su pružanje neformalne pomoći i čitanje knjiga bili učestaliji kod žena. U pogledu udela lica koja su slobodno vreme provodila u pasivnom odmoru, rodna razlika je bila najizraženija kod visokoobrazovanih, dok je u pogledu čitanja knjiga razlika bila značajna i kod lica sa srednjim nivoom obrazovanja. Žene srednjeg i visokog obrazovnog nivoa bile su sklonije ovoj aktivnosti nego muškarci, dok je čitanje časopisa bilo zastupljenije među muškarcima. Neformalna pomoć članovima drugog domaćinstva je u većoj meri odlikovala žene nego muškarce srednjeg i visokog obrazovanja kod ispitanika starih 55-64 godine, dok kod starih 65 ili više godina nije postojala neujednačenost među polovima.

Druženje sa porodicom je bila nešto češća aktivnost visokoobrazovanih žena nego muškaraca kod ispitanika starih 55-64 godine, dok su žene starosti 65 ili više godina gotovo dva puta ređe od muškaraca slobodno vreme provodile na ovaj način (tabela 2), što bi se moglo objasniti zastupljenošću udovištva i samačkih domaćinstava kod starijih žena. Kod ispitanika starosti 65 ili više godina, ovako izražena rodna razlika bila je odlika svih obrazovnih nivoa, a najizraženija među licima sa srednjim nivoom obrazovanja. Učestalost druženja sa članovima porodice bila je gotovo dva i po puta veća među muškarcima nego ženama.

Dok su visokoobrazovane žene i muškarci starosti 55-64 godine gotovo ujednačeno često vreme provodili u šetnji, kod starijih ispitanika ovu aktivnost su nešto češće realizovali muškarci (tabela 2). Suprotno tome, u

Tabela 2. Procenat ispitanika starosti 55-64 i 65 ili više godina koji su obavljali slobodne aktivnosti, prema obrazovanju i polu, Srbija, 2010/2011.

	Ispitanici stari 55-64 godine											
	Ukupno		Osnovno obrazovanje		Srednje obrazovanje		Visoko obrazovanje		Ukupno		Ukupno	
	ukupno	žene	muškarci	ukupno	žene	muškarci	ukupno	žene	muškarci	ukupno	žene	muškarci
Neformalna pomoć drugom domaćinstvu	12,8	13,9	11,5	11,5	10,9	12,4	12,6	14,9	10,7	16,3	19,4	12,8
Druženje sa porodicom	16,5	15,7	17,4	11,4	10,1	13,6	18,9	18,6	19,2	20,2	22,7	17,3
Odlaske u posetu i primanje posete	39,9	42,4	37,1	42,4	44,9	38,2	38,3	41,8	35,6	39,4	38,0	41,0
Održavanje i slobodno vreme	48,8	47,9	49,8	54,6	52,3	58,5	48,2	49,4	47,1	38,1	32,8	44,2
Šetanje i planiranje	19,9	20,4	19,4	12,1	10,6	14,4	23,8	28,0	20,4	25,2	25,7	24,5
Rad na kompjuteru	4,6	3,5	5,8	0,0	0,0	0,0	6,1	4,9	7,0	10,3	8,9	11,8
Čitanje	30,4	27,5	33,7	13,8	10,7	18,8	36,3	36,6	36,1	48,8	46,6	51,3
Čitanje časopisa	24,5	20,2	29,2	11,7	8,3	17,2	29,2	27,0	31,1	37,8	32,8	43,6
Čitanje knjiga	8,9	10,4	7,3	2,8	3,4	1,7	9,8	13,1	7,0	20,0	21,3	18,5
Gledanje tv-a, videa ili DVD-a	95,7	94,2	97,2	93,3	91,1	97,0	96,6	96,6	96,6	97,8	96,1	99,8
Putovanja u vezi sa društvenim životom	31,8	29,9	33,8	32,4	29,3	37,5	31,4	30,0	32,6	31,7	31,5	31,9
Ispitanici stari 65 ili više godina												
	Ukupno		Osnovno obrazovanje		Srednje obrazovanje		Visoko obrazovanje		Ukupno		Ukupno	
	ukupno	žene	muškarci	ukupno	žene	muškarci	ukupno	žene	muškarci	ukupno	žene	muškarci
Neformalna pomoć drugom domaćinstvu	7,7	6,9	8,7	5,7	5,4	6,1	9,2	9,2	9,2	15,1	15,3	14,9
Druženje sa porodicom	15,3	11,7	19,3	15,6	13,0	20,2	13,7	7,4	17,7	17,9	12,2	20,5
Odlaske u posetu i primanje posete	45,9	50,2	41,0	47,7	50,3	43,1	44,5	52,4	39,5	39,2	40,8	38,5
Održavanje i slobodno vreme	61,7	60,9	62,6	64,4	64,1	64,9	61,1	56,5	64,0	48,1	39,3	52,1
Šetanje i planiranje	25,0	20,8	29,7	18,6	16,3	22,7	32,5	30,6	33,7	39,1	36,3	40,4
Rad na kompjuteru	1,1	0,6	1,7	0,0	0,1	0,0	1,0	0,5	1,3	7,6	7,5	7,6
Čitanje	28,8	21,2	37,4	14,9	13,2	18,0	42,9	33,1	49,3	67,2	71,1	65,4
Čitanje časopisa	25,5	16,9	35,2	12,9	10,4	17,4	39,8	27,8	47,7	55,3	52,7	56,6
Čitanje knjiga	5,9	5,8	5,9	1,4	1,2	1,5	6,3	9,9	4,0	30,9	44,6	24,7
Gledanje tv-a, videa ili DVD-a	94,0	93,2	94,9	91,8	91,1	93,0	97,8	98,9	97,1	94,9	95,1	94,9
Putovanja u vezi sa društvenim životom	29,8	29,3	30,4	30,5	29,9	31,6	30,0	31,4	29,0	25,4	14,3	30,4

Izvor: Istraživanje o korišćenju vremena 2010/2011, Republički zavod za statistiku.

kategoriji visokoobrazovanih, udeo lica starosti 65 ili više godina koja su slobodno vreme provodila za računarom bio je ujednačen među polovima, dok su kod starih 55-64 godine muškarci to činili nešto češće od žena.

Čuvanje dece, kao pomoć drugom domaćinstvu, u kategoriji visokoobrazovanih bilo je zastupljenije kod muškaraca nego kod žena starosti 65 ili više godina (13,2% prema 10,3%), dok su kod ispitanika starosti 55-64 godine žene dva puta češće od muškaraca bile angažovane u ovoj aktivnosti (9,7%, prema 4,3%). U obe starosne grupe, vidljiva je relativno česta angažovanost visokoobrazovanih žena (8,7% kod starih 65 ili više godina i 10% kod starih 55-64 godine) u pružanju nekih vidova pomoći koji nisu bili čuvanje dece ili odraslih, popravke, niti poljoprivredni poslovi. Ove aktivnosti bi mogle da budu uslovljene zanimanjima visokoobrazovanih žena s obzirom da su bile znatno slabije prisutne kod žena nižih obrazovnih nivoa.

Dok su religiozne aktivnosti bile najprisutnije među visokoobrazovnim ženama starosti 55-64 godine (5%), odnosno kod onih sa srednjim nivoom obrazovanja starosti 65 ili više godina (4,6%), volontiranje je bilo češća aktivnost visokoobrazovanih žena nego muškaraca kod obe starosne grupe ispitanika (manje od 2%). Suprotno tome, fitnes i gimnastika su bili najčešći među visokoobrazovanim muškarcima (4,4% u starosnoj grupi 55-64 godine i 5,7% kod starih 65 ili više godina). Posećivanje bioskopa, pozorišta i izložbi zabeleženo je kod visokoobrazovanih žena starosti 65 ili više godina (1,8%), a bavljenje umetnošću ili hobijima kod visokoobrazovanih muškaraca ove starosti (1,7%).

Aktivnosti kojima su ispitanici bili slabo ili vrlo slabo posvećeni imaju specifičnu važnost iz ugla aktivnog starenja, pa je zanimljivo videti ko je provodio najviše vremena u njihovoj realizaciji.

Volonterski rad je trajao blizu tri sata kod ispitanika starosti 55-64 godine, a bavljenje hobijima ili umetnošću gotovo dva sata među licima starim 65 ili više godina. U religioznim aktivnostima provodili su nešto više od sat vremena, u zabavi i kulturi do sat i po, a u rekreaciji nešto više od pola sata, bez bitnijih razlika između dve starosne grupe.

Bavljenje religioznim aktivnostima najduže je trajalo kod visokoobrazovanih muškaraca starosti 65 ili više godina (blizu dva sata), a volonterski rad kod muškaraca sa osnovnim obrazovanjem starosti 55-64 godine (pet sati). Najviše vremena vezanog za posećivanje pozorišta zabeleženo je kod visokoobrazovanih žena starosti 65 ili više godina (tri sata), a za posećivanje sportskih događaja kod muškarca srednjeg nivoa obrazovanja starosti 65 ili više godina (blizu dva i po sata). Aktivnosti koje su se ticale hobija ili umetnosti kod visokoobrazovanih muškaraca starosti 65 ili više godina trajale su četiri i po sata. Fitnesu ili gimnastici

visokoobrazovane žene i muškarci starosti 65 ili više godina bili su posvećeni gotovo ujednačeno (oko četrdeset minuta).

Diskusija i zaključci

Analiza uobičajenog dana starijih lica u Srbiji putem Ankete o korišćenju vremena ne omogućava optimizam kada je reč o konceptu aktivnog starenja. Ekonomska aktivnost lica starosti 65 ili više godina odlikovala se radnom angažovanošću onih sa nižim obrazovnim nivoima i preovladavanjem poljoprivrednih poslova. Svega pet lica starosti 55 ili više godina išlo je na neku vrstu dodatne obuke koja bi mogla da bude važna za njihovu radnu aktivnost.

Kada je reč o slobodnom vremenu, kod obe starosne grupe ispitanika bili su naglašeni pasivni oblici ponašanja (televizija i odmor). Aktivnosti kao što su čitanje, šetnja, posete, druženje sa porodicom i pružanje neformalne pomoći vrlo malim delom ublažavaju negativnu sliku. Tokom prosečnog dana, ove aktivnosti su bile relativno malo zastupljene. Putovanje se pre svega odnosilo na druženja, posete i posećivanje kulturnih i sportskih događaja. Takođe, volontiranje, briga o deci ili o starijim osobama, različiti oblici društvenog angažovanja, bavljenje rekreacijom, umetnoću ili hobijima, posećivanje kulturnih i sportskih manifestacija – aktivnosti koje su važne iz ugla aktivnog starenja – bile su gotovo zanemarljive. Najčešći vid društvenog angažovanja bilo je učestvovanje u aktivnostima u vezi sa religijom, ali je i njihova zastupljenost kao obeležje uobičajenog dana starijih lica bila vrlo niska. U obavljanju aktivnosti koje predstavljaju određeni vid angažovanja ispitanici su provodili od blizu sat vremena (rekreacija kod visokoobrazovanih oba pola starosti 65 ili više godina) do čak pet sati (volonterski rad kod muškaraca osnovnog obrazovanja starosti 55-64 godine).

Mada korišćenje vremena starijih lica u Srbiji u značajnoj meri odstupa od standrada određenih za koncept aktivnog starenja, može se reći da su visokoobrazovana lica bila sklonija aktivnijim oblicima ponašanja. Kod ispitanika starih 55-64 godine, visokoobrazovani su više vremena od drugih provodili u plaćenim poslovima, ali su imali više slobodnog vremena usled manjeg bavljenja poslovima vezanim za domaćinstvo. Kod njih su nešto učestaliji aktivniji načini korišćenja slobodnog vremena, ali u pogledu ponašanja u prilog aktivnog starenja nije postojala suštinska diferenciranost u odnosu na ispitanike drugih obrazovnih nivoa.

Visoko obrazovanje se pokazalo kao tačka diferenciranosti u ženskoj populaciji starosti 55-64 godine, kroz više vremena u plaćenim poslovima i kroz manje vremena u neplaćenim aktivnostima, u odnosu na žene sa nižim obrazovnim nivoom. Takođe, visokoobrazovane žene starosti 65 ili

više godina češće su obavljale pojedine plaćene poslove nego one sa osnovnim obrazovanjem, što je bila specifičnost u odnosu na mušku populaciju. Ipak, udeli visokoobrazovanih žena koje su bile radno aktivne bili su gotovo dva puta niži nego u muškoj populaciji ove starosti.

Muškarci su u većoj meri bili okrenuti plaćenim poslovima i imali su više slobodnog vremena, dok su žene više vremena provodile u poslovima unutar domaćinstva. U pogledu slobodnih aktivnosti, žene su češće od muškaraca bile posvećene čitanju knjiga, posećivanju bioskopa i pozorišta, volontiranju, učestvovanju u religioznim aktivnostima, a muškarci češće od žena odmoru, fizičkom vežbanju, sportskim događajima. Ipak, rodne osobenosti nisu izražene tako da se ne može reći da su žene ili muškarci skloniji prihvatanju aktivnog starenja. Postoje specifičnosti u pojedinim oblicima aktivnijeg korišćenja slobodnog vremena, ali pasivni oblici ponašanja su preovladavali i kod žena i kod muškaraca.

Razlika između ispitanika dve starosne grupe, koja se tiče pojave i zastupljenosti pojedinih aktivnosti prema obrazovanju i polu, jednim delom bi mogla da se objasni demografskim karakteristikama žena i muškaraca starosti 55-64 godine odnosno 65 ili više godina. Otuda se veća učestalost druženja sa porodicom među muškarcima nego ženama kod ispitanika u staračkom kontingentu, može smatrati posledicom različitosti u bračnom statusu i tipu porodice u kojima žive. Takođe, najčešće pojavljivanje niskofrekventnih aktivnosti, kao što su volontiranje i religiozne aktivnosti među ženama srednjeg i nižeg obrazovnog nivoa starosti 65 ili više godina, može se dovesti u vezu sa obrazovnom strukturom žena ove starosti.

Odsustvo modela aktivnog starenja jednim delom bi se moglo objasniti činjenicom da je 42,2% ispitanika starosti 65 ili više godina svoje zdravlje ocenilo kao loše ili vrlo loše, dok je udeo onih koji su smatrali da su dobrog ili vrlo dobrog zdravstvenog stanja bio upola manji. Međutim, iako su visokoobrazovani u većoj meri bili zadovoljni svojim zdravljem (44,6% kod starih 65 ili više godina i 50,6% kod starih 55-64 godine), nije zabeležena toliko značajna razlika u odnosu na ostale ispitanike kada je reč o prisutnosti aktivnog starenja. Izraženija posvećenost pojedinim aktivnostima ukazuje da su oni sa visokim obrazovanjem skloniji oblicima ponašanja koja idu u prilog proširivanja saznanja, boljoj informisanosti i fizičkoj aktivnosti. Ipak, nije ispoljena bitnija razlika u pogledu radnog angažovanja ili drugih vidova društvene uključenosti.

Visoko obrazovanje nije otklonilo karakteristike preovlađujućeg kulturnog obrasca rodni uloga i pored uočenih osobenosti slobodnog vremena. Mada je rodna razlika u pogledu vremena provedenog u slobodnim aktivnostima bila najizraženija među visokoobrazovanim licima, jer su muškarci ovog obrazovnog nivoa imali najviše slobodnog vremena,

visoko obrazovanje se u određenoj meri pokazalo kao povoljniji okvir korišćenja vremena. Žene sa slabijim obrazovnim kvalifikacijama imale su manje slobodnog vremena od drugih usled obavljanja neplaćenih poslova. Visokoobrazovane žene su u većoj meri bile posvećene druženju, zabavi i kulturi, kao i volonterskom radu, a među starima 65 ili više godina one su bile češće angažovane na obavljanju plaćenih poslova.

Uprkos uočenim osobenostima, nije moguć zaključak u kojem bi se istakao presudan uticaj obrazovanja na prihvaćenost i raširenost aktivnog starenja. Visokoobrazovani su bili nešto aktivniji, ali je i kod njih uočeno značajno odsustvo onih oblika ponašanja koja govore o realizaciji savremenog koncepta starenja. U ovom smislu, lica koja nisu dostigla srednji nivo obrazovanja predstavljaju posebno osetljivu grupu imajući u vidu njihovu ekonomsku aktivnost i način na koji provode slobodno vreme.

Komparativna analiza nije pokazala da postoji bitnija razlika između ispitanika na pragu ulaska u starački kontingent i onih starih 65 ili više godina. Visoko obrazovanje može da bude povoljniji okvir aktivnom starenju, ali ono ne znači bezuslovno prihvatanje i širenje oblika ponašanja koji odlikuju taj model. Takođe, to što intenzivnija prisutnost zadovoljstva sopstvenim zdravljem kod visokoobrazovanih nije rezultirala uočljivijom razlikom u korišćenju vremena u odnosu na ostale ispitanike, znači da dobro zdravlje i vitalnost nisu dovoljni da se model aktivnog starenja prihvati i raširi u praksi. Neophodni su pozitivni impulsi koji se tiču socio-ekonomskih uslova, ali i navika u pogledu prihvaćenosti oblika ponašanja svojstvenih aktivnom starenju.

Izrazi zahvalnosti

Autorka duguje posebnu zahvalnost gospođi Dragani Đoković-Papić, šefu Odseka za socijalne indikatore, pravosudnu i rodnu statistiku Republičkog zavoda za statistiku Srbije, bez čije bezrezervne podrške i razumevanja ovaj rad ne bi mogao da bude napisan.

Ovaj članak je nastao kao rezultat rada na projektu *Istraživanje demografskih fenomena u funkciji javnih politika u Srbiji* – III 47006, Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Literatura

- AVENDANO, M., HENDRIC, J. & MACKENBACH, J. P. (2009). Educational level and changes in health across Europe: longitudinal results from SHARE. *Journal of European Social Policy* 19(3): 301–316.
- BAKER, P. D., LEON, J., SMITH GREENAWAY, E.G., COLLINS, J. & MOVIT, M. (2011). The Education Effect on Population Health: A Reassessment. *Population Development Review*. 37(2): 307–332.
- BLEKESAUNE, M. & SOLEM, P. E. (2005). Working Conditions and Early Retirement. *Research on Aging* 27(1): 3–30.
- DEVEDŽIĆ, M. & STOJILKOVIĆ, J. (2012). Novo poimanje starosti – prospektivna starost. *Stanovništvo*, 50(1): 46–58.
- ĐOKOVIĆ-PAPIĆ, D. & STOJANOVIĆ, J. (2012). *Korišćenje vremena u Republici Srbiji, 2010/2011*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- ĐOKOVIĆ-PAPIĆ, D. & STOJANOVIĆ, J. (2014). *Kako tri generacije koriste vreme u Republici Srbiji, 2010/2011*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- FLEISCHMANN, M., KOSTER, F., DYKSTRA, P. & SCHIPPERS, J. (2013). Hello pension, goodbye tension? The impact of work and institutions on older workers' labor market participation in Europe. *International Journal of Ageing and Later Life* 8(2): 33–67.
- GAUTHEIR, A. H. & SMEEDING, T. M. (2003). Time Use at Older Ages: Cross-National Differences. *Research on Aging* 25(3): 247–274.
- HAYWARD, D. M., HUMMER, R. A. & SASSON, I. (2015). Trends and group differences in the association between educational attainment and U.S. adult mortality: Implications for understanding education's causal influence. *Social Science & Medicine* 127: 8–18.
- MIJATOVIĆ, B. (2003). Socijalno-ekonomski položaj starih u Srbiji. *Sociološki pregled* 27(3-4): 225–240.
- MONTEZ, J. K. & HAYWARD, M. D. (2014). Cumulative Childhood Adversity, Educational Attainment, and Active Life Expectancy Among U.S. Adults. *Demography* 51: 413–435
- RADIVOJEVIĆ, B. & NIKITOVIĆ, V. (2010). Održivost radne snage u uslovima intenzivnog demografskog starenja. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 131: 23–32.
- RADIVOJEVIĆ, B. & VELJANOVIĆ-MORAČA, V. (2004). Značaj biomedicinskih i socio-ekonomskih faktora za porast očekivanog trajanja života. *Stanovništvo* 42(1–4): 93–107.
- RAŠEVIĆ, M. & MIJATOVIĆ B. (2004). Ka zadovoljenju potrebe populacije starih lica. *Sociološki pregled* 38(4): 481–506.
- RAŠEVIĆ, M. (2006). Fenomen starenja stanovništva Srbije. *Demografija* 3: 43–58.
- RAŠEVIĆ, M. (2014). Od lapota do aktivnog starenja. *Gerontologija* 1: 104–115.

- SATARIĆ, N., RAŠEVIĆ, M. & MILOVANOVIĆ, S. (2009). *Oni ne mogu da čekaju*. Beograd: Snaga prijateljstva – Amity.
- SCHILS, T. (2008). Early Retirement in Germany, the Netherlands and the United Kingdom: A longitudinal Analysis of Individual Factors and Institutional Regimes. *European Sociological Review* 24(3): 315–329.
- ŠOBOT, A. (2015). Kočnice savremenom modelu starenja u Srbiji. *Gerontologija* 2: 7–17.
- UNECE (2015a). *Active Ageing Index 2014 – Analytical Report*. Geneva: United Nations, Economic Commission for Europe.
- UNECE (2015b). UNECE Statistical database (elektronski izvor).
http://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__30-GE__04-EducAndcommunicat

Ankica Šobot

The Impact of Education on Time Use of Elderly Population in Serbia

S u m m a r y

The active ageing concept, which implies individual and broader social benefits, is defined for mitigating the negative effects of intensive population ageing. It redefines the perception of ageing in accordance with the positive trends in terms of health and life span of older persons' life. One of the factors which has certain impact on some aspects of active ageing is education. The researches confirm its influence on the health and vitality of the elderly, as well as on their economic activity. It is important not only as a dimension of socio-economic status, but also from the perspective of certain behavior, the availability of learning, the possibility of adopting valid information and the use of new technological achievements for the purpose of healthy lifestyle. The top ten countries in 2015 regarding Active Ageing Index have up to four times higher shares of highly educated persons among those aged 50 or over (between 23% and 34%), compared to the countries which are at the back of the AAI list. However, Italy is ranked second, regarding the participation in society despite the fact that less than 10% of persons aged 50 or over are highly educated. By contrast, Estonia has only high index in employment, while in relation to the other spheres is very low ranking, regardless there are 34% of highly educated among persons aged 50 or over.

The first example shows that it is possible to achieve partial progress despite low prevalence of high education. Another indicates that the attainment in active ageing can be limited by other factors despite high proportion of highly educated. It is possible to conclude that in either of these two cases high education did not impact, but that these characteristics of active ageing are the consequences of other factors. Participation in society, in addition to volunteering and political engagement, implies caring for children or the elderly. It is possible that the incidence of these activities have more important influence on the positioning of Italy in this sphere. Relatively high index of employment could be explained by

the influence of socio-economic conditions and the necessity of working engagement of older persons due to social security and living standards of households. This could be said for Estonia because it is placed into the group of countries with lower GDP per capita.

The research regarding the time use in Serbia, used in this paper as the framework for studying the lifestyle of older people, shows that the paid work is the most evident differentiation between those who have entered the older age (65 or older) and those who are on the threshold of this limit (55-64 years). Regarding leisure time, it is clear that more passive forms (watching television and resting) prevail. Reading, walking, visiting, spending time with family and the provision of informal help partially mitigate this picture. However, weak commitment to cultural events and physical activity, poor involvement in different spheres of social life, almost the absence of voluntary work and additional training undermine the concept of active ageing.

Highly educated persons have the most of leisure time but, in relation to persons with lower educational levels, there is no substantial differentiation regarding the activities that mark active ageing. In comparison with others, they spent less time watching TV and movies as well as resting, but more time walking, visiting, reading, using a computer or providing informal support. Tertiary education has proved to be a point of differentiation among females who approach the entry into older age. It does not only mean more time in paid work, but also less time in unpaid activities, compared to women with lower educational levels. In addition, highly educated women aged 65 or over more frequently perform paid jobs than those with primary education. It is not the specificity of male population.

High education did not eliminate the specificities of overpowering cultural pattern of gender roles. Men more engage in paid jobs and have more leisure time, while women spend more time in performing household tasks. Women more devote to reading books, going to the cinema, volunteering, and the participation in religious activities as compared to men. Male respondents spend more time resting, exercising and visiting sport events. However, in both cases passive forms of leisure time prevail, although there are some specificities. In comparison with those who had lower educational levels, highly educated persons evaluated their health as good or very good two times more frequently, but it has not resulted in significant difference in terms of commitment to the activities that mark active ageing. The widespread of tertiary education does not mean unconditional acceptance of this model. In addition to social conditions, living circumstances and cultural norms, lifestyle is important as an advantage or a disadvantage for the realization of active ageing. Lower education levels are an additional challenge in terms of advancing all preconditions for accepting and spreading the model of active aging.

Key words: *the elderly, education, gender, time use, leisure*